

Umida KURBANOVA,
O‘zDSMI “Folklor va etnografiya” kafedrası dotsenti

XALFACHILIK SAN’ATINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm xalfachilik an‘analari hamda ularning ijro uslublariga xos jihatlar ilmiy asosda tahlil etilgan. Xalfachilik ijro maktabining shakllanishi, uning an‘anaviy musiqiy merosni asrash va rivojlantirishdagi o‘rni, shuningdek, xalfalar ijodida tutgan ahamiyati atroflicha yoritilgan. Shu bilan birga, Xorazm xalfachilik maktabida dostonchilik an‘analarining mujassamligi va ularning ijro jarayonidagi o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Maqolada ijro repertuarlarining rang-barangligi, ularning janr va uslub jihatlari hamda badiiy-estetik xususiyatlari yuzasidan mufassal fikrlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: xalfa, dostonchilik maktabi, ijod, ijrochilik, cholg‘u, qo‘shiq, an‘ana, xalq ijodiyoti, uslub.

Аннотация. В данной статье на научной основе анализируются традиции хорезмских хальфа и характерные особенности их исполнительских стилей. Рассматриваются процессы формирования исполнительской школы хальфа, их роль в сохранении и развитии традиционного музыкального наследия, а также значение традиции хальфа в народном художественном творчестве. Наряду с этим раскрывается воплощение дастанных традиций в хорезмской школе хальфа и их своеобразие в исполнительской практике. В статье подробно освещается жанрово-стилевое многообразие исполнительского репертуара и его художественно-эстетические особенности.

Ключевые слова: хальфа, дастанная школа, традиция хальфа, творчество, исполнительство, музыкальные инструменты, песня, народное творчество, стиль.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the traditions of Khorezm khalfa and the distinctive features of their performance styles. It examines the formation of the khalfa performance school, its role in preserving and developing traditional musical heritage, as well as the significance of the khalfa tradition in folk artistic creativity. In addition, the article explores the embodiment of epic (dastan) traditions within the Khorezm khalfa school and their specific characteristics in performance practice. Particular attention is paid to the diversity of the performance repertoire, its genre and stylistic features, and its artistic and aesthetic qualities.

Keywords: khalfa, epic performance school, khalfa tradition, creativity, performance, musical instruments, song, folk art, style.

O'zbek xalq og'zaki badiiy ijodi nihoyatda boy bo'lib, janriy tarkibi jihatidan rang-barangdir. Shu sababli, uning ijodkorlari va ijrochilari ham quyidagicha turli nomlar bilan ataladilar: baxshi, shoir, jirov, oqin, soqi, sozanda, sozchi, xalfa va boshqalar. Bunday nomlash turli hududlardagi tarixiy-badiiy an'analar, xalq ijodkorligining o'ziga xos xususiyatlari va boshqa mahalliy ma'naviy-estetik omillar bilan izohlanadi.

Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyevning san'at ahliga bo'lgan katta e'tibori va g'amxo'rliqi tufayli, o'lkamizda o'tkazilayotgan san'at sohasidagi tanlov va festivallar, iste'dodli, zahmatkash xalqimizning ko'p qirrali an'anaviy milliy san'atini qayta tiklab, yuksak cho'qqilarga ko'tarishga shart-sharoitlar yaratdi.

Darhaqiqat, mustaqillik yillarida bu siyosat izchil amalga oshirilib, ma'naviy tiklanish masalalariga jiddiy ahamiyat berildi. Yaqin vaqtlargacha, turli sabablarga ko'ra unutilgan yohud kamsitilgan milliy an'ana va qadriyatlarimiz, jumladan, madaniy-adabiy merosimiz o'zimizga qaytdi, uni milliy istiqlool mafkurasi asosida xolis va haqqoniy o'rganish boshlandi.

Har bir hududning folklor qo'shiqlari, urf-odatlar, milliy kiyimlari, milliy raqslari va hunarmandchiligi, tarixi, yashash tarzi mavjuddir. Folklor ijrochiligi xalqning turmush tarzi, axloq-odobi, urf-odatlar, an'analari, diniy e'tiqodining ayrim jihatlarini o'zida mujassamlashtirib, orzu-umidlari, mehnatga, Vatanga bo'lgan muhabbatini, ahdga vafo, erk, ozodlik uchun kurashdagi mardonavorlikni tarannum etadi.

Nomoddiy madaniy merosimizning ajralmas qismi bo'lgan xalq ijodiyoti, folklor qo'shiq ijrochiligi O'zbekistonning har bir hududida o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Xalqimizning nomoddiy madaniy merosining bir qismi bo'lgan xalfachilik san'ati o'ziga xos xususiyatlari va rang-barangligi bilan o'ziga xos tarzda ajralib turadi.

Xorazm vohasi azaldan o'zining kuy-qo'shiqlari bilan mashhurdir. Xorazm qo'shiqlari rang-barang janrlardan tarkib topgan bo'lib, shunday janrlardan biri "xalfachilik" san'atidir. Xalfalarning serjilo kuy va qo'shiqlari qadimiy musiqa madaniyatimizning eng yorqin sahifalarini tashkil etadi.

Xorazmda savodxon, gapga chechan, ayni paytda xonandalik qobiliyatiga ega bo'lgan zukko ayollarni "xalfa" deb yuritishadi. Ushbu atama arabcha so'zdan kelib chiqqan bo'lib, o'zbek tilining izohli lug'atida "boshqaruvchi", "ustoz", "biluvchi, o'qimishli kishi" tarzida sharhlangan.

Darhaqiqat, lug'atdagi sharh bilan biz tilga olayotgan xalfalar faoliyati ma'lum darajada aloqaga egadir. Chunki bir vaqtlar zardushtiylikning kitobi "Avesto" ni o'qib, xotin-qizlar davrasida targ'ib qilgan ayollarni ham "qalpa" ya'ni "xalfa" deb yuritishgan [8, 286-b].

Xalfa qo'shiqlari – xalq ruhini, xalq orzu-armonlarini yorqin aks ettirib, odamlar yuragiga ta'sir etib, xususan, ayollar tomonidan ijro etiladigan san'at turi. Aynan xalfa qo'shiqlari mehnatkash ommaning ozodlik va baxt uchun kurashida madadkor bo'lib, xalqning dardi, ayniqsa, ayollarning hayoti, manfaati kuylangan g'oyalarni jonli gavdalantirib, sodda, ravshan til bilan kuylarga solib badiiy shaklda tarannum qilgan janrdir.

Har bir mahalliy uslub o'z xususiyatlari va an'analarga ega. Faqat Xorazm mahalliy uslubiga xos bo'lgan xalfachilik san'at turi an'analari esa uzoq davrlar mobaynida shakllangan bo'lib, ular xalqimizning turli sharoitlardagi turmushi, mehnat mashg'ulotlari, marosim va urf-odatlar jarayoni bilan uzviy bog'liq holda yuzaga kelgan.

Keksalarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, qadimiy davrlardan Xorazmda "Qizil gul" bayrami o'tkazilgan. Bu bayramda qo'buz chala olmaydigan, qo'shiq ayta olmaydigan, o'yinga tushmagan qiz bo'lmas ekan. "Qizil gul" bayrami XX asrning 20-yillarigacha bahor bayrami sifatida nishonlangan [8, 286-b].

Uzoq davrlardan buyon Xorazmdagi to'y, sayl, aza marosimlarida xotin-qizlar davrasida "xalfa"lar san'ati ijodi ma'lum bo'lib, ular faqat ashula aytish bilan cheklanmaganlar, ular san'atning ko'p turlaridan xabardor bo'lganlar va xotin-qizlar o'rtasida rang-barang xalq qo'shiqlari, mumtoz ashulalari, shoirlarning g'azallarini va oshiqlik dostonlaridan parchalar kuylashgan, diniy mavzuda suhbatlar qilishgan. Xalfalar bu davrada, asosan, xalq dostonlarini o'qish bilan birga ularni musiqa jo'rligida maromiga yetkazib kuylab ham berganlar. Xalfalarning bir turi piyola va likobchalarni bir-biriga urib, undan chiqqan ovozga jo'r bo'lib kuylaganlar, shu bilan birgalikda, xonanda va sozandalardan iborat xalfalar garmon va doira jo'rligida ham xalq qo'shiqlari, laparlar, yor-yorlar, allalar, dostonlardan parchalar ijro qilganlar. XIX asr oxiri XX asr boshlarida, xususan, 1895-yildan boshlab, garmon cholg'usini xalfalar san'atiga qo'shilishi bilan ularning ijodi yanada yuqori pog'anaga ko'tarildi.

Xalfa san'atining o'ziga xos qirralari zamon talablariga muvofiq shakllangan va rivojlangan. Xorazm vohasida ilgaridan beri davom etib kelayotgan an'anaga muvofiq xalfalar ijod qilganlar. Ular ustoz shogird uslubida o'z ijodlarini biladigan qo'shiq va dostonlarni shogirdlariga o'rgatganlar.

Islom dinigacha bo'lgan davrdagi xalfalar asosan diniy kitoblarni mutolaa qiluvchilar bo'lib, ular turli zikr hamda oilaviy-maishiy marosimlarning faol ijrochisi, ya'ni "Bibi xalfa" bo'lishgan.

Xalfalar ijodini uch guruhga bo'lish mumkin. "Ijodkor, shoira xalfalar", "kitobiy, yakka xalfalar", "Ijrochi-sozi xalfalar" [2, 3-b].

"Ijodkor, shoira xalfalar" guruhiga Xonim suvchi Said Ahmad qizi, Bibijon Qosim qizi, Onabibi xalfa Sobirova, Onabibi xalfa Otajonova (Ojiza), Nazira xalfa Sobirova, Roziya xalfa Olloyorova, So'na Eshmatova, Roziya xalfa Qozoqova, Rohatoy xalfa Xo'janiyozova kabi xalfalar xalq dostonlarini yoddan bilganlar va badiiy ijod bilan shug'ullanib, ajoyib she'rlar bitganlar, she'rlarga musiqa bastalab o'zlari soz chalib kuylashgan.

"Kitobiy, yakka xalfalar"ga – kitoblarni yoddan yoki kitobga qarab, qo'shiq va termalarni sozsiz ijro etadigan xalfalar kiradi. Ular asarlarni yodaki yoki qo'lyozma va kitobdan qiroat bilan badiiy (yoqimli ovozda) o'qiydilar. Shuningdek, "Yor-yor"lar, "Kelin salom"lar kabi to'y qo'shiqlarini chiroyli ohangda aytadilar. Ana shu jihatlari bilan o'tmishda xotin-qizlar orasida kitobxonlik (qissaxonlik) qilgan otin oyilarga o'xshaydilar. Roziya Matniyoz qizi, Poshsha Saidmamat qizi, Parda xalfa, Oysha xalfa, Niyozjon Musayeva, Guljonposhsha Yusupova, Anorjon Razzoqova, Salima xalfa kabi xalfalar xalq orasida hurmat, e'tiborga muyassar bo'lganlar. Ular to'y-marosimlardan tashqari motam marosimlarida ham ishtirok etganlar. Ana shunday marosimlarda "Ibrohim Adham", "Bobo Ravshan" kabi dostonlardan parchalarni qiroat bilan o'qiganlar [4, 12-b].

Sozi xalfalar boshqa mualliflar asarlarini ijro etishadi. Bu turdagi xalfalar xalq dostonlarini, ulardan olingan parchalarni, to'y qo'shiqlarini, lapar va yallalarni kuylashadi. Ansambl uch kishidan iborat bo'ladi, xalfa garmon chaladi va ashula aytadi, doirachi jo'r bo'ladi, raqqosa raqsga tushadi, raqs tushish barobarida lapar, yallalarni ijro etib raqsga tushadi. Tarixdan bizga ayonki, xalfalar o'z ijrolarini, qalb

tuyg'ulari, orzu-umidlarini, mehr-muhabbatini cholg'u jo'rligisiz, faqat doira chalib, barmoqlarini "shiqillatib" yoki ikkita bo'sh piyolani bir-biriga urib, ulardan chiqqan ovozga jo'r bo'lib kuylaganlar.

Xalfalar o'zlari ijod etgan kuy va qo'shiqlar bilan cheklanib qolmasdan, repertuaridan "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Oshiq Oydin", "Oshiq Alband", "Aslxon", "Hurliqo va Hamro", "Tohir va Zuhra", "Go'ro'g'li", "Gulqand", "Sayod va Hamro", "Xirmon dali", "Gulruh pari", "Bozirgon" kabi dostonlar bilan bir qatorda Maxtumquli, Ogahiy, Navoiy, Fuzuliy kabi shoirlar she'rlari va boshqa mualliflarning turli marosimlarga mo'ljallangan asarlari ham o'rin olgan. Shuni ham aytish zarurki, xalfalar mazkur mazmundagi asarlar bilan cheklanib qolmay, boshqa muhim mavzularda ham o'tkir tanqidiy she'riy lavhalarni va termalarni aytib kuylaganlar [3, 311–313-bb.].

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Xorazm hududiga "garmon" cholg'usini kirib kelishi san'at ahli uchun yangilik kashf etdi. Xorazmda garmon cholg'usini "soz" deb ataydilar. Xorazm musiqa san'atiga garmon cholg'usi kirib kelgandan so'ng, xalfalar bu cholg'uni yaxshi o'zlashtirib, o'z faoliyatlarida ishlata boshlaganlar. Garmon cholg'usini kirib kelishi xalfachilik san'atini yuksalishiga imkon berdi. Ayniqsa, garmon ko'zi ojizlar uchun qo'l keladi, chunki ular soz pardalarini barmoq bilan topib chalish osonroq bo'lgani sababli, tezda o'zlashtirib oladilar.

Xalfachilikning dastlabki ko'rinishlari asosan o'ziga xos ishqiy dostonlar ijrosi bilan belgilangan. Bundan tashqari lapar, yalla, qo'shiq, terma janrlarini o'z ichiga oladi. Qo'shiq, kuy, musiqa va she'ning qo'shilgani, nisbatan kichik diapazonli musiqiy matni bo'lib, xalfalar ijrosida ajoyib ko'rinishga ega bo'ladi. Misol tariqasida "Targ'uncha", "Xiva dudori", "Go'ring to'yni tomoshosini", "Tuninay", "Xurshidi jahon galdi", "Arka qizlar", "Par devol", "O'lguncha sizni derman", "Qaydadir bilmam dildorim". Bu asarlar, zamonlar osha sayqallanib, og'izdan-og'izga ko'plab ijrolar orqali sayqallashib, ustoz-shogird an'anasi orqali bizning davrimizgacha yetib keldi [2, 3–4-bb.].

Ustozlar yaratgan "xalfachilik" maktabi hozirgi kunda Xorazmda davom ettirilib, yanada sayqallanib, ustozlar yaratgan yalla-laparlar yosh xalfalar va ustoz xalfalar tomonidan ijro etib kelinmoqda. Hozirgi kunda xalfachilik

“Xiva xalfalari” folklor jamoasi, 2023-yil.

yo'nalishida ijod qilayotgan xalfalardan Ra'no xalfa Allaberganova, Zumrad xalfa Boltayeva, Zumrad xalfa Madrahimova, Poshshajon xalfa Ibragimova, Sanobar xalfa Qilicheva, Shirin xalfa Jumaniozova, Feruza xalfa Fayzullayeva, Nodira xalfa Bog'ibekova, Xurshida xalfa Eshniyozova, Manzura xalfa O'razboyeva va boshqa bir qancha xalfalar “xalfachilik” san'atini nafaqat O'zbekistonda, balki xorij davlatlarida o'tkaziladigan davlat tadbirlarida o'zlarining rang-barang folklor qo'shiqlarini va ustozlardan bizgacha etib kelgan xalfa qo'shiqlarini ijro etib, xalfachilik san'atini dunyo sahnalariga olib chiqmoqdalar.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, ta'lim jarayonida zamonaviy xalq pedagogikasidan to'g'ri va samarali foydalanishimiz, o'z navbatida, xalqimiz tomonidan yaratilgan xalq, folklor qo'shiqlarimizni yosh avlodga ustoz-shogird an'anasiga ko'ra o'rgatmog'imiz lozimdir.

Qo'shiqchilikning asosiy vazifasi talabalarga dars jarayonida ularning musiqiy qobiliyatini

va qo'shiqlarni o'rgatib rivojlantirish bilan birga, dars jarayonida ularni ma'nan va ruhan tarbiyalash, ona Vatanga muhabbat, ota-onaga hurmat, mardlik, jasurlik, do'stga sadoqat, mehr va vafo tushunchalarini yosh avlodga singdirishdan iboratdir. Yoshlarni tarbiyalashda xalq og'zaki ijodi va doston qo'shiqlarining tarbiyaviy ahamiyati nihoyatda katta. Barcha ustozlarning maqsadi jamiyatda yuksak fazilatli, ma'naviyatli-madaniyatli kishilarni tarbiyalash, milliy mafkurani shakllantirish bilan birga umuminsoniy qadriyatlarga hurmat va ularni avaylab e'zozlab, keyingi avlodga bekam-u ko'st yetkazadigan, har taraflama dunyoqarashi keng, yetuk ijodkorni tarbiyalashdir. Zero, mamlakat va xalqning taqdiri, kelajagimiz vorisi bo'lgan ana shu yoshlarning hayotga qay darajada tayyorligiga bog'liq. Musiqiy me'rosimizni o'rganish, ilmiy-nazariy tadqiq etish va ularni kelajagi buyuk barkamol avlodlarga yetkazish hozirgi davr talabidagi va ehtiyojlaridagi dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek milliy ensiklopediyasi. 8-tom. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – 704 b.
2. Ro'zimboyev S. Ojiza. – Toshkent: Qamar, 2009. – 166 b.
3. Jabborov I. Yuksak madaniyat va noyob ma'naviyat maskani. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. – 318 b.
4. Kurbanova U. Folklor qo'shiq ijrochiligi. – Toshkent, 2018. – 100 b.
5. Yunusov R. Xiva xalfalari. – Urganch, 2020. – 100 b.
6. Madrimov B. O'quvchilarga ma'naviy-axloqiy tarbiya berish jarayonida Xorazm musiqa folkloridan foydalanish yo'llari. – Toshkent: Fan, 2010.
7. Xorazmiy.uz. – URL: www.xorazmiy.uz
8. Xorazmiy.uz sahifasi. – URL: <http://xorazmiy.uz/oz/pages/view/286>